

Римське селянство у період ранньої імперії

Питання соціальної структури римського суспільства доби принципату викликають значний інтерес науковців. Переважно, увага зосереджується на вищих верствах – сенаторах і вершниках – та армії. Досліджень, присвячених плебсу, а особливо сільському населенню, значно менше. Більше того, існує судження, на думку О.Штаерман необґрунтоване, що селянство з'являється лише в епоху феодалізму. Прихильники такої концепції вважають, що для попередніх періодів можна говорити про дрібних землеробів, землевласників, але не про селянство та селян (Штаерман, 1996, с.21).

Римську імперію інколи називають сукупністю міст. Лише у ХІХ ст. н.е. було перевершено рівень урбанізації *Pax Romana* (Mead, 1972, p.99). У той самий час, селяни складали переважну більшість населення Римської імперії (Ростовцев, 2000, с.180; Alföldy, 1985, p.142). Хоча античні історики приділяли селянам недостатньо уваги, населені селянами села та паги часто згадуються у написах та літературних творах перших століть нашої ери. Мова йде про власників та орендарів дрібних та середніх аграрних господарств, а також про найманих працівників на селі. Вироблений ними продукт частково споживався ними ж, частково поступав на ринок. Роль селянства у виробництві не можна вважати незначною (Штаерман, 1978, с.90). На думку О.Штаерман, світогляд селянської общини багато в чому визначив основи ідеології римської *civitas*. У своєму класичному аспекті вона передбачала рівність громадян та привілеї – пошану та славу – лише тим, хто заслужив їх подвигами на славу римського народу. Селянські чесноти – суворость, працелюбність, простота вдачі та способу життя, вміння добре виховувати дітей та бажання залишити їм добрий спадок – стали набором чеснот громадянина. Можливості та захищеність селянства у І ст. н.е, порівняно з попередніми століттями, значно зросли. Остаточне затвердження принципу професійного війська з певним терміном служби, в основному на кордонах Імперії, зруйнувало нерозривний раніше зв'язок селянина з військовою службою, що на перших порах було для нього немалою перевагою. У період правління імператора Августа було відновлено економічну рівновагу між сільським господарством і ремеслом, порушену кризою римської громадянської общини (Штаерман, 1996, с.108,181).

Один з провідних дослідників соціально - економічної історії стародавнього Риму М.Ростовцев стверджував, що громадянські війни наприкінці республіки не вплинули суттєво на розвиток сільського господарства в Італії. Після їх завершення аграрні відносини залишились попередніми, але стали більш стабільними. Продовжувалось утворення нових великих маєтків, причому в основному за рахунок селянських садиб. Поряд з великими господарствами дещо зростає значення середніх та дрібних господарств. Цей процес значною мірою був пов'язаний з роздачею ветеранам земель конфіскованих великих маєтків. Загальною рисою великих та середніх маєтків було те, що господарство в них велось на капіталістичній основі, а їх власники жили не в селі, а у містах. До цього класу

належали майже усі ветерани, що отримали землю від Сулли, Помпея, Цезаря та Августа (Ростовцев, 2000, с.72).

М.Машкін вважав, що перехід до імперії хоча й не привів до скасування умов концентрації земельної власності, однак в епоху Августа та його ближчих наступників дрібні землевласники відігравали більшу роль, ніж наприкінці попередньої епохи (Машкин, 1949, с.462).

На думку В.Кузіщина, клас безпосередніх виробників, і перш за все античних селян, був не другорядним, внутрішньо несамостійним класом, а таким же основним класом, як і клас рабів та клас рабовласників і відігравав в історії античних суспільств не меншу роль, зі своїми самостійними задачами та вимогами. У виробництві та суспільстві він протистояв як класові рабовласників, так і класові рабів, займав особливе місце у системі суспільного виробництва з власними інтересами щодо збереження у своїх руках землі, засобів виробництва, забезпечення свого становища у суспільстві та своїх політичних прав в управлінні, головним чином, обцинними справами (Кузищин, 1990, с.137,142).

Сьогодні дискусійними залишаються окремі аспекти розвитку римського селянства та сільського господарства у цілому. Немає однозначного підходу до проблеми колонату, функціонування сільської общини та ін. Ми не знаємо величину податку, який брався з сільського господарства. Дослідження римського селянства ускладнюється тим фактом, що усі наші джерела, які стосуються селянства, написані не селянами.

Наша мета – показати еволюцію римського селянства у добу принципату.

Звичайно, існували певні відмінності розвитку селянства у різних частинах Римської імперії. Проте, основні риси були спільними на усій території держави. У давнину серед римлян панувало шанобливе ставлення до сільськогосподарської праці. Найвищою похвалою вважалося назвати громадянина добрим землеробом та добрим селянином. Найбільш почесними були сільські триби, що склались із землеробів, а перевід у міські вважався ганьбою (*ignominia*) (Plin., NH, XVIII, (III) 11; 13). Особисто обробляли свої земельні ділянки військові та політичні діячі IV – III ст. до н.е. Гай Фабріцій та Курій Дентат, патрицій V ст. до н.е. Квінкцій Цінцінат. Згодом ситуація змінюється і наприкінці республіки та у період ранньої імперії значна частина жителів міста зневажливо ставиться до селян, яких називали *ragani* чи *rustici*. Сільськогосподарська праця перестає вважатись престижною, вона не може забезпечити належний прибуток, щоб задовольнити потреби римлян, які відчували смак розкоші та дозвілля. За словами Колумелли, землероби залишили серп та плуг і попрямували у Рим, щоб працювати руками у цирках та театрах, а не на нивах та у виноградниках (*in circis potius ac theatris quam in segetibus ac vinetis manus movemus*) (Columella, Rust., Praef.13-15).

Падіння республіки супроводжувалось наділенням землею значної кількості ветеранів. Сам Август говорить про більш ніж 300000 ветеранів, що були поселені в колоніях чи муніципіях, з яких вони походили. Усім їм були виділені земельні ділянки та гроші. Август видав по 1000 сестерцій кожному із 120000 поселених у колоніях ветеранів. Він відшкодував муніципіям вартість землі, на яку були розселені ветерани (RG 3; 15-16). Імператор Тіберій продовжував політику Августа, спрямовану на піднесення сільського господарства (Сергеев, 1940, с.92). Були

прийняті рішення сенату, що зобов'язували кредиторів вкладати кошти в землю. Землевласникам надавалися безвідсоткові кредити на три роки (Suet., Tib., 48; Tac., Ann., VI, 17). Встановивши фіксовані ціни на хліб, Тіберій компенсував збитки хліботорговцям (Tac., Ann., II, 87). Низку заходів імператорів першого століття, спрямованих на підтримку селянства, перелічує О.Штаерман (Штаерман, 1996, с.130-131).

Наступники Августа продовжують наділення ветеранів землею. Нерон поселив ветеранів у Капуї та Нуцерії (Tac., Ann., XIII, 31). За цього імператора на поселення виводилися легіони не у повному складі, зі своїми центуріонами та трибунами, як це було раніше, а воїни, зібрані з різних підрозділів. Як зазначає Тацит, між ними не було взаємної прихильності і це швидше був якийсь натовп, ніж колонія (*numerus magis quam colonia*) (Ibid. XIV, 27). Така політика вела до зростання числа дрібних та середніх власників. Одні з тих, хто отримав земельний наділ, збільшували його розмір купівлею, інші – зменшували продажем. Однак, наділи не були однакові від моменту наділення. Офіцери отримували вдвічі більше, ніж прості солдати. До уваги бралася також якість ґрунту: землі з кращим ґрунтом давали менше, з гіршим – більше (Грацианский, 1940, с.56-57,60-61).

Імператори I ст. н.е. підтримували селянство не лише роздачею конфіскованих земель. По усій Імперії складались нові земельні кадастри і захоплені общинні землі повертались їх колективним власникам. Окрім того, упорядковувались межі між общинами для попередження нових захоплень земель сіл, пагів та общин, що мали лише спільні межі без внутрішнього оформлення офіційного розмежування. Розмежувальні знаки відновлювались на основі документів (*secundum acta*) (AE, 1907, №5). Уточнювались кадастри для міських територій з точною вказівкою, які ділянки належать певним приватним особам, які залишені місту як цілому (без права їх продажу чи здачі у оренду), які землі виділені колективу громадян для спільного користування чи здачі в оренду, які із суспільних земель і кому здані у оренду, а які виділені як спільні пасовища групі сусідів (Штаерман, 1996, с.128-129).

Заходи, спрямовані на відродження селянства, вживаються й імператорами II ст. н.е. Закон Адріана наказував обробляти в імператорських доменах землі, придатні для вирощування маслин, винограду та зерна і надавав право кожному займати навіть ті ділянки, які були здані в оренду, але не оброблялись орендарем (*sunt nec a conductoribus ex[er]/centur*) (CIL, VIII, 26416). За Марка Аврелія відправляли для покарання у Рим тих, хто вимагав з кого - небудь, що - небудь понад встановлених виплат (*qui ultra vectigalia quicquam ab aliquo exegissent*) (HA, M. Ant. Philos. 11, 9). Те, що такі зловживання були, підтверджують написи. У одному з них йдеться про факти збільшення прокураторами імператорського маєтку повинностей для колонів, що суперечило закону (ILS, 6870).

Важливою складовою внутрішньої політики доби принципату була політична пропаганда. Одним з її напрямків стала пропаганда збереження звичаїв предків, їх чеснот, зміцнення сім'ї, відродження релігійних культів. Усе це тісно перепліталось із відродженням селянства, чесноти якого були основою римських чеснот, так як аграрні культи були основою римської релігії. Показово, що римська релігія зберігалася на селі тоді, коли у місті уже повністю панувало християнство. Вергілій у "Буколіках" та "Георгіках", Овідій у "Фастах", Тібулл, Проперцій, Горацій – усі

вони оспівують принади сільського життя, на противагу трудношам проживання у Римі. Марціал їздить спати на віллу, туди, де на противагу Риму міцний сон (*in profundo somnus*) (Mart., XII, 57, 24-28).

Говорячи про результати аграрної політики тріумвірів та Августа О.Штаерман виділила наступне: 1) конфіскація та дроблення величезних володінь, що виникли після проскрипцій Сулли; 2) утворення нових володінь найближчих прихильників та соратників Августа, що стали ядром латифундій, які розвивались за Імперії; 3) зростання кількості маєтків у 100 – 150 югерів, які роздавались центуріонам та вершникам; 4) збільшення числа господарств менш заможних селян, розміром від 10 до 40 югерів, за рахунок роздач земель ветеранам; 5) селянські ділянки в общинах пагів та сіл не зазнали змін. Оцінюючи значення аграрних заходів тріумвірів та Августа, автор не сумнівається, що, як і мир, яким завершилися громадянські війни, вони благотворно вплинули на італійське сільське господарство, і зокрема на становище селян різних категорій і різного майнового цензу (Штаерман, 1996, с.101-102,108).

Разом з тим, у творах авторів періоду імперії знаходимо відомості про поглинання дрібних та середніх господарств великими латифундіями. Апулей, Гігін, Горацій, Колумелла, Пліній, Ювенал говорять про зростання великого землеволодіння та утиски дрібних земельних власників з боку багатіїв. У “Сатирикони” Петронія читаємо, що у Трімальхіона землі стільки, скільки соколам не облетіти (*quantum milvi volant*) (Petron., Sat., 37). Колумелла говорить про багатіїв, які володіють цілими країнами (*possident fines gentium*) (Columella, Rust., I, 3, 12). Пліній Старший передає, що за Нерона шестеро власників володіли половиною Африки. За словами Плінія, латифундії занастали Італію та провінції (*latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias*) (Plin., NH, XVIII (VII), 35). У часи Плінія Молодшого розорення середніх та дрібних селянських господарств триває (Plin., Ep., III, 19, 6). Багатій не зупиняється перед потребою поля бідняка, яке останній відмовляється продати (Juv., XIV, 141-149).

Згадану вище тезу Плінія Старшого про негативний вплив латифундій на Італію та провінції М.Ростовцев вважає такою, що відповідає дійсності, чи дещо перебільшеною (Ростовцев, 2000, с.103,185). Натомість, М.Машкін розглядає її лише як риторичний вираз. Він зазначає, що великі маєтки характерні особливо для південної Італії, де домінувало скотарство. Запустіння цієї частини півострова почалося ще у часи республіки, не відбулося змін і у наступний період. Проте, в цілому ситуація в Італії не була такою сумною. Конфіскації та роздачі земель періоду, що передував встановленню принципату, привели до того, що хоча б на деякий час в Італії підвищилася питома вага середнього та дрібного землеволодіння. Античні автори свідчать про високий рівень сільського господарства Італії у I ст. н.е. (Машкін, 1949, с.459-462).

Дані археологічних досліджень ставлять під сумнів відомості античних авторів про катастрофічне поширення латифундій, що “занастали Італію”. На думку О.Штаерман, агітація проти латифундій значно перебільшувала їх число та роль. Це повинно було виправдати заходи імператорів проти частини найбільш багатих сенаторів і закликати уряд виступити на захист селянства – опори та носія “звичаїв предків”. Цим задовольнялась мода засуджувати багатство і прославляти

бідність, що усе більше поширювалася у різних колах. Бідність немов дає незалежність (по крайній мірі духовну) від сенаторів та панів, які мають владу купувати покору людей, даруючи їм матеріальні блага чи погрожуючи їх відібрати (Штаерман, 1996, с.125,127).

Таким чином, поширення тенденції до концентрації землі не означає зникнення верстви дрібних землеробів і навіть істотного зменшення їх чисельності. В.Сергєєв звертає увагу на те, що більшу частину відомостей про зростання латифундій та розорення дрібних виробників ми отримуємо з творів філософів, риторів, поетів та сатириків, схильних до узагальнень та перебільшень. При більш уважному читанні тих же письменників отримуємо не таку схематичну та трагічну картину. На його думку, можна обґрунтовано заперечити те, що у імператорський період латифундії та сальтуси абсолютно поглинули середнє та дрібне селянство. Середні та дрібні господарства існували протягом усієї римської історії, то зменшуючись, то знову відроджуючись (Сергєєв, 1938, с.125). Горацій, Вергілій, Фронтон та інші автори стверджують існування великого числа цього типу господарств у різних районах Італії. Особливо чисельними дрібні селянські господарства були у прирейнських та придунайських провінціях, у Греції та Малій Азії. У Єгипті, поруч із великими земельними володіннями, що оброблялись найманими робітниками та невільниками, існували також чисельні, дуже дрібні селянські господарства. Навіть у тих провінціях, де бурхливо розвивалось велике земельне володіння, проживало багато дрібних земельних власників (Łoposzko, 1989, s.72-73).

Частина дрібних земельних власників володіла своїми наділами у межах общини. І.Свенціцька, аналізуючи ситуацію у Азії та Кілікії зазначає, що до складу земель, які контролювались містами, поруч із приватними володіннями входили і землі, що оброблялись залежними общинниками. Окремі з общин – катекії – були самостійними адміністративними та фіскальними одиницями. Автор робить припущення, що у період Римської імперії відбувалось звільнення багатьох сільських общин від підпорядкування містам, у зв'язку з падінням економічного та політичного значення останніх. На думку І.Свенціцької, ділянки всередині общини розподілялись поміж її членами і могли передаватись з рук у руки, причому частина врожаю йшла у загальний фонд общини (Свенцицкая, 1956, с.23-24). Проживання у общині давало селянину певну стабільність. Тут був сильнішим принцип сусідської взаємодопомоги, надійніше були захищені від захоплень суспільні угіддя. Селяни мали спільні святилища, спільно посвячували дари богам, мали своїх виборних посадових осіб (Штаерман, 1996, с.142-143).

У період ранньої імперії у сільському господарстві стає розповсюдженим таке явище як колонат. Термін колон (лат. colonus, гр. γεωργός) стосувався як дрібного та середнього селянина - орендаря, так і селянина - землевласника. Яким було співвідношення між цими категоріями селян сказати зараз важко. З часом термін колон вживають переважно щодо орендаря земельної ділянки. Більшість колонів були вільними, інколи вільновідпущеними. Але навіть раби використовувались у системі оренди: як quasi coloni вони жили практично на тих самих умовах, що й "справжні" колони, як мінімум з I ст. н.е. Однак, номінально "вільні" колони часто

оселялись у трохи кращих місцях, ніж раби. Очевидно, у добу ранньої імперії раби та колони складали меншість сільського населення (Alföldy, 1985, p.144-145).

Найбільшого поширення колонат набуває у маєтках імператора. Майно імператора було спершу приватною власністю Августа. Анексії, конфіскації та успадкування перетворили імператора на найбільшого власника у державі. Нерон, що успадкував усі володіння Юліїв - Клавдіїв, конфіскував маєтки багатьох магнатів, у тому числі й згаданих нами вище шести землевласників Африки, що, за словами Плінія, посідали половину цієї провінції. Зі смертю Нерона, приватні володіння Юліїв - Клавдіїв були перетворені на *patrimonium principis*, що був не стільки приватною власністю принцепса, скільки був долучений з того часу до формально визнаної посади принцепса. Імператор Веспасіан перейняв контроль над накопиченими багатствами усього дому Юліїв - Клавдіїв, а також власністю Гальби, Отона та Вітеллія (Erdkamp, 2005, p.221). За Флавіїв та Антонінів завершилася організація імператорського патримонію, який увібрав у себе залишки *ager publicus*.

Імператорські маєтки (сальтуси) були у всіх провінціях імперії. Особливістю імператорських сальтусів була юридична незалежність від сусідніх муніципіїв. Сальтуси були самостійними соціально - економічними тілами, на зразок муніципіїв (Сергеев, 1938, с.129-130). Величезні земельні володіння імператора були джерелом поповнення імператорської скарбниці та постачали Рим дешевим збіжжям. Якщо у Єгипті був неврожай, імператор не лише забезпечував потреби держави у хлібі з інших джерел, але мав можливість допомогти і цій провінції, що була однією з житниць Імперії (Plin., Pan., 31).

Немає єдиної точки зору на джерела колонату та причини його поширення. М.Ростовцев пояснював тенденцію до здачі землі в оренду неухильним погіршенням збуту продукції, що було викликано економічним розвитком західних провінцій (Ростовцев, 2000, с.103). Існує думка, що поширення колонату пов'язане з небажанням землевласників слідкувати за веденням господарства. Говорять також про низьку продуктивність праці рабів, що змушувало великих землевласників шукати більш ефективні форми господарювання. Оскільки раб, як видавалося, не зацікавлений у результатах своєї праці, то й трудиться без ентузіазму. Натомість колон, який віддає певну частину врожаю, натурою чи грошима, зацікавлений у збільшенні цього врожаю. Самі римляни розуміли відмінність між працею вільної людини та раба. Пліній Старший вважає, що не слід дивуватися нижчій продуктивності праці невольників (Plin., NH, XVIII (IV), 21). Однак дрібне господарство вільних селян чи залежних колонів, незважаючи на їх більш високу індивідуальну продуктивність, менш рентабельне, ніж централізована обробка землі рабами. Рабська праця за рівнем своєї кваліфікації не поступається вільній. У великих господарствах більш вигідно застосовувати складні механізми, які використовували у римському сільському господарстві у I ст. н.е. Є можливість знизити затрати на засоби виробництва. Селянин, що має 20 югерів землі, не може обійтися без пари волів та плуга. У маєтку, де обробляють 200 югерів ріллі, можна обмежитися двома парами волів та двома плугами (Кузицин, 1990, с.181,183,215). Таким чином, вільним дрібним та середнім виробникам було важко конкурувати з великими маєтками. Пліній Молодший, описуючи зростання заборгованості своїх колонів, не висловлює з цього приводу жодного здивування (Plin., Ep., IX, 37).

Отже, виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів, не обов'язково вело до зростання продуктивності праці. Проте, з'являлась можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили. Це було особливо важливо в умовах, коли зменшився притік рабів через припинення нових завоювань. Окрім того, власник землі міг витратити значно менше часу на організаційні моменти. У I ст. н.е. колони не були зобов'язані якимись відробітками, але у другій половині II ст. юристи уже враховують обов'язки колонів виконувати у встановлені дні обумовлені роботи. Інвентар колона, що спершу не відносився до маєтку, тепер є його складовою і передається разом з маєтком. Майно колона вже ототожнюється з пекулієм раба, як власність пана, що відповідає за угоди та борги раба. Взаємини пана та колона, як і взаємини патрона та клієнта, уже визначались тим, що перший приймав другого під своє заступництво (Штаерман, 1996, с.157).

У період ранньої імперії рівень життя селян був невисокий. Поряд з дрібними власниками, було багато селян, позбавлених землі. Вони були і джерелом поповнення числа колонів, і джерелом найманої робочої сили, яку використовували великі, а інколи й дрібні земельні власники. Такі наймані робітники претендували на різного роду роботу, у тому числі й на полі чи у господарстві. За своїм соціальним статусом безземельні та малоземельні селяни, як і колони, перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. З правління Адріана, разом із рабами, вони увійшли до категорії низьких людей (*humiliores*) на противагу людям достойним (*honestiores*) (Osborne, 2006, p.10). Значення цього поділу зросло ще більше після того, як імператор Каракалла поширив римське громадянство на усіх вільно народжених жителів Імперії, видавши у 212 р. н.е. едикт (*Constitutio Antoniniana*). Щодо *humiliores* вживаються більш жорстокі покарання, допускається застосування тортур. Римський селянин, що вже з початку Імперії практично не був учасником військової та політичної організації, втратив тепер громадянську рівноправність, гарантування своєї особистої свободи. За Северів починається юридичне закріплення розділення міського та сільського плебсу, що остаточно оформилось у IV ст. Таким чином було порушено єдність античної громадянської общини (*civitas*) та її території, з якої вилучались землі senatorів та їх нащадків і землі сільських общин. Септімій Север, що конфіскував багато великих маєтків у своїх противників з числа провінційної та італійської знаті, не роздав конфісковані землі дрібним власникам, а залишив їх за державою (Штаерман, 1996, с.159-160,165).

Отже, встановлення системи принципату супроводжувалось активними заходами держави, спрямованими на відродження селянства. Особливу активність у цьому напрямку проявляли імператори I ст. н.е. Хоча концентрація землі у період принципату триває, дрібне та середнє селянське господарство зберігається. Протягом усього періоду принципату у сільському господарстві домінує праця вільного селянина. Проте, зростає питома вага тих, хто працює на земельній ділянці як орендар, а не як власник. Колонат, що особливо активно запроваджувався у маєтках імператора, дозволив розширити базу робочої сили на селі. З II ст. н.е. простежується тенденція до згортання державних заходів, спрямованих на підтримку селянина. Всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період ранньої імперії привела до пониження його соціального статусу.

Перспективним напрямком поглибленого вивчення даної проблеми може бути дослідження використання рабської праці у сільському господарстві Римської імперії доби принципату.

Петречко О.М. (г.Дрогобыч)

Римское крестьянство в период ранней империи
(Резюме)

Статья посвящена проблеме эволюции римского крестьянства в Римской империи в I – II вв. н.э. Установлено, что переход к принципату сопровождался мероприятиями правительства по возрождению крестьянства. Особую активность в этом направлении проявляли императоры I в. н.э. Несмотря на продолжающуюся в период принципата концентрацию земли, мелкое и среднее крестьянское хозяйство сохраняется. На протяжении всего периода принципата преобладает труд свободного крестьянина. В то же время возрастает удельный вес тех, кто работает на земельном участке как арендатор, а не как собственник. Колонат, который особенно активно внедрялся в имениях императора, позволил расширить базу рабочей силы в сельском хозяйстве. Во II в. н.э. обнаруживается тенденция по сворачиванию государственных мероприятий на поддержку крестьянства. Вопреки политике Августа и его ближайших преемников, эволюция римского крестьянства в период ранней империи привела к понижению его социального статуса.

Petrechko O. (Drogobich)

The Roman Peasantry During Early Empire
(Summary)

This article is dedicated to the problem of evolution of the Roman peasantry in the Roman Empire during A.D. I – II centuries. It is established, that the transition to the system of principate was accompanied by the measures of government for the revival of peasantry. The special activity in this direction manifested by the emperors during A.D. I century. Despite of proceeding concentration of ground in the period of principate, the small and average farm is kept. The work of the free peasant prevails during principate. At the same time specific gravity increases, who work as landholder, but not as owner. Colonate, which especially actively took root in manors of the emperor, has allowed to expand base of a labour in an agriculture. The tendency on cut of state measures on the support of peasantry is revealed in A.D. II century. In spite of the policy of August and his nearest successors, the evolution of Roman peasantry during early empire has resulted in reduction of its social status.

Література

Грацианский Н.П. Система полей у римлян по трактатам землемеров // ВДИ. – 1940. – №1. – С.52-68.

Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. – М., 1990. – 270 с.

Машкин Н.А. Принципат Августа: происхождение и социальная сущность. – М.; Л., 1949. – 688 с.

Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 2000. – Т. I. – 400 с.

Свенцицкая И.С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи // ВДИ. – 1956. – №2. – С.18-27.

Сергеев В.С. Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи // ВДИ. – 1938. – №3. – С.117-132.

Сергеев В.С. Принципат Тиберия. К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме // ВДИ. – 1940. – №2. – С.78-95.

Штаерман Е.М. Еще раз к вопросу о римской сельской общине // ВДИ. – 1978. – №2. – С.89-110.

Штаерман Е.М. История крестьянства в древнем Риме. – М., 1996. – 200 с.

AE – *L'Année épigraphique*. Paris.

Alföldy G. *The Social History of Rome* / Transl. from Ger. – London, 1985. – 251.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*. – Berolini, 1974. Vol. VIII: *Inscriptiones Africae. Supplementi pars IV*. – P. 2288-2750.

Columella Lucius Iunius Moderatus. *Res rustica*. – London; Cambridge, 1960. – XXXIII+461 p.

Erdkamp P. *The grain market in the Roman Empire: a social, political and economic study*. – Cambridge, 2005. – VIII+364 p.

HA – *Scriptores historiae Augustae*. – Lipsiae, 1865. - Vol. I. – XXXII+276 p.

ILS – *Inscriptiones Latinae selectae* / ed. Hermannus Dessau. – Berolini, 1902. - Vol. 2,1. – IV+736 p.

Juv. – *Juvenalis / Persius, Juvenal. Satires*. – London, 1845. – 483 p.

Łoposzko T. *Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego*. – Lublin, 1989. – 254 s.

Mart. – *Martialis M. Valerii. Epigrammata*. – Stutgardiae, 1990. – XX+542 p.

Mead R.D. *Hellas and Rome. The story of Greco-Roman Civilization*. – New York, 1972. – 352 p.

Osborne R. *Introduction: Roman poverty in context / Poverty in the Roman world*. Ed. by Margaret Atkins and Robin Osborne. – Cambridge; New York, 2006. – P. 1-20.

Petron. – *Petronii Arbitri. Satyricon reliquiae*. – Stutgardiae; Lipsiae, 1995. – XLVIII+195 p.

Plin., NH – *Plinius Secundus C. Natvralis historiae*. – Lipsiae, 1892. Vol. III: *Lib. XVI–XX*. – XIV+496 p.

Plin. – *Plinius Caecilius C. / Quintilien et Pline le jeune: oeuvres completes*. – Paris, 1865. – 806 p.

RG – *Res gestae divi Augusti*. – Bristol, 1978. – 90 p.

Suet. – *Suetonii Tranquilli C. Vitae duodecim Caesarum cum scriptis minoribus et fragmentis*. – Lipsiae, 1845. – 388 p.

Tac. – Tacitus Cornelius. Annales. – London, 1852. Part. I: Lib. I–VI. – 336 p.;
Tacitus Cornelius. Annales. – London, 1853. Part II: Lib. XI–XVI. – 280 p.